

Konspirace jako obrazná forma společenské kritiky

KONSPIRACISMUS JAKO KRITIKA V OBRAZECH

Radek Chlup

Studium konspiračních narativů se po desítky let neslo v duchu „patologizujícího paradigmatu“, které v konspiracismu vidí okrajový jev a popisuje ho jako svého druhu virovou nákazu na zdravém těle společnosti, jako epidemii iracionality, proti níž je třeba bojovat, neboť ohrožuje základní hodnoty liberální demokracie.¹ Podobný přístup ale není jediný možný.

Alternativní, pozitivnější pohled přinesla kolem roku 2000 řada kulturologicky orientovaných badatelů. Ti upozornili na to, že konspiracismus již dávno není jen marginální úchylka, nýbrž jde o mainstreamový fenomén široce zastoupený v populární kultuře (seriál *Akta X* je nejnapadnějším příkladem). Konspirační narativy lze podle těchto badatelů číst jako odraz širších kulturních úzkostí pozdní modernity a projev „rutinní paranoie“ našeho pozdně moderního věku epistemické nejistoty.²

Kulturologičtí badatelé si všimají toho, že konspirační narativy často jen rozvíjejí motivy, s nimiž se dnes běžně pracuje v literatuře a filmu. Klasickým příkladem je film *Matrix* (1999), jehož zápletko je vlastně konspiracistická: stojí na předpokladu, že běžně zakoušená realita je jen iluzí, kterou v skrytu zosnovaly temné síly na pozadí. To ukazuje, že konspirační obrazy mohou vyjadřovat cosi, co oslovuje opravdu široké publikum.

Matrix se pochopitelně od skutečných konspiračních narativů liší tím, že je zarámován jako *fikce*, a nikoli jako doslovný popis reality. Konspirační narativy oproti tomu hranici mezi fikcí a realitou rozbíje-

jí. Zatímco pro většinu fanoušků *Matrixu* je film pouhou *metaforou*, nikoli věrným záznamem reality, konspiracisté podobné rozlišení nečiní. Tento rozdíl je dobré mít na paměti, je ale užitečné ho občas umět dát do závorek a všimnout si i podobností mezi pop-kulturou a konspiračními narativy. Umožní nám to lépe chápat, o co v konspiračních narativech jde a proč jsou pro řadu lidí tak atraktivní.

Konspirace jako obrazná forma společenské kritiky

Zkusme tedy konspirační narativy číst nikoli jako pomýlené pokusy o zachycení faktického stavu světa, ale spíše jako *obrazy, které vystihují, jak se lidé ve světě cítí*. Fanoušek *Matrixu* si většinou nemyslí, že by jeho každodenní zkušenost byla doopravdy jen počítačovou simulací. Chápe zápletku *Matrixu* jako obraz, který je pravdivý v tom, že vyjadřuje určitý životní pocit. A právě takto se můžeme dívat i na konspirační narativy.

Obrazně chápaní konspiračních narativů má mimo jiné výhodu v tom, že nás může přivést i k reflexi obecnějších stránek naší pozdně moderní společnosti, které za atraktivností těchto narativů

stojí. Konspirační narativy dnes vlastně představují moderní obdobu tradičních „folklorních“ příběhů.³ Stejně jako ony jsou šířeny živelně kolektivním předáváním – někdy ústně, mnohem častěji na sociálních sítích. Ty se ovšem orální kultuře v mnohem podobají. Všechna sdělení se tu předáváním zjednodušují, získávají ostřejší kontury, jsou snadno zapamatovatelná (viz fenomén *memů*⁴), cílí na vyvolání emocí (měřených počty „lajků“), mísí fikci s realitou.

Že jsou konspirační narativy projevem kolektivně vytvářeného folkloru, znamená, že odrážejí pohled a zkušenost mnoha lidí, a tedy se v nich *zrcadlí nějaký širší stav společenského systému*. Jistě existují zároveň i jedinci, kteří původně nějaké konspirační narativy vymysleli. Ale i oni to udělali v návaznosti na jiné příběhy, a jejich výtvar je tedy spíše variací na nějaké již sdílené motivy. Navíc i každá nově vytvořená konspirace se opět šíří kolektivním předáváním, a tedy musí rezonovat s naladěním dostatečného množství dalších lidí, kteří danou konspirační představu při předávání často nějak pozmění. Výsledný příběh je tak výrazem určité kolektivně sdílené zkušenosti.⁵

⇒ Dokončení článku z předchozích stran.

Současnost

Do dnešních dnů se napětí mezi členy církve Posledního zákona a obklopující společnosti nikterak nesnížilo. Věznění vůdců společenství, Sergej Toropa a jeho dvou žáků totiž nadále pokračuje. Hnutí je tak nadále ve značně paralyzované situaci. Jejím přímým důsledkem je zvýšení mileniálního očekávání a také prohlubování propasti ve vzájemném pochopení s většinovou společností. Do „speciální operace“ složek FSB se snad ještě dalo hovořit o jakési míře udržitel-

ného napětí mezi těmito dvěma subjekty. Po ní se však zcela zásadně navýšila nedůvěra a nepochopení těchto dvou stran. „Po událostech, které proběhly, míra mé důvěry velmi klesla, a to především směrem k médiím a v otázce lidských práv.“ (Ivan, 2022) Na závěr je tak zapotřebí konstatovat, že na základě získaných dat je patrné, že pokud měly ruské úřady obavy z implozivního, či explozivního násilí v kontextu rozebíraného hnutí, tak

Mgr. **Jakub Ludvík** (*1994) je studentem v doktorském programu religionistiky na FF UK. Jeho hlavním tématem výzkumu je pojetí sportu a náboženství. Kromě toho se také zabývá novými náboženskými hnutími.

s svým zásahem spíše navýšily pravděpodobnost jeho výskytu, než aby přispěly k jeho redukci. ■

Poznámka

Hnutí Posledního zákona je věnována fotoreportáž Veselina Daova na poslední straně obálky.

Виссарионовцы сталкиваются с давлением со стороны российских властей

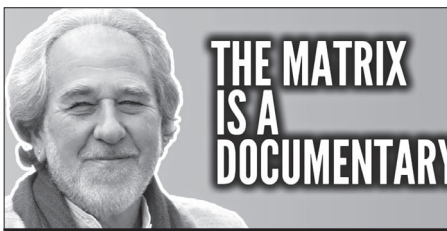
В данной статье кратко представлено русское религиозное движение Последнего Закона, вступившее в острый конфликт с окружающим обществом. Кульминацией этого конфликта стал вооруженный рейд спецназа ФСБ России. В статье также предлагается, помимо описания сообщества и упомянутого конфликта, краткое размышление о возможном влиянии действий спецслужб.

Konspirační narativy zároveň stav společenského systému odrážejí především z jeho temnější stránky. Symbolicky artikuluje frustraci části společnosti s ním. Jsou formou jeho kritiky prostřednictvím obrazů. Proto je v našem zájmu se tyto obrazy naučit číst. Konspirace můžeme vidět jako kolektivní sny, v nichž vycházejí najevo různá vytěšňovaná napětí, jež naše společnost vytváří. Je žádoucí si uvědomovat, jaká to jsou, a zkoumat, zda s nimi jsme schopni něco dělat.

Čipování lidí a meze „dataismu“

Právě nastíněné teze si můžeme stručně ilustrovat na jednom z typických současných druhů konspiračních narativů, který v různých obměnách líčí apokalyptickou vizi světa, v němž dochází k fúzi strojů a těl, abychom mohli být pod neustálým elektronickým dohledem. Výsledkem má být centrálně řízený kastovní systém, v němž všichni fungují v systému „sociálního kreditu“ na čínský způsob. Součástí těchto narativů jsou i obavy z čipování lidí, k němuž má sloužit například covidová vakcinace.

Na první pohled vypadají podobné narativy absurdně. Ve vsí své přemrštěnosti ale možná opravdu pojmenovávají nějaká reálná rizika našeho světa. Pro naši současnou společnost je totiž charakteristické cosi, co izraelský historik a filosof Harari označuje jako *dataismus*. Dataismus všechno převádí na data řízená inteligentními algoritmy a domnívá se, „že se vesmír skládá z toků dat a hodnotu každého fenoménu nebo entity určuje jejich příspěvek ke zpracování celku“.⁶ Podobný pohled má nesporné výhody: usnadňuje výměnu informací a v moha ohledech nám usnadňuje život. Mapy Google nás umí navigovat mimo zácpy, vyhledavač Google nám výsledky šije na míru dle našich zájmů. Ještě lákavěji mohou vypadat plánovaná budoucí využití.

Konspiračnické rozbití hranic mezi fikcí a realitou shrnuje tento mem, který v různých obdobích koluje na sociálních sítích.

Již dnes se experimentuje s lékařskými mikročipovými implantáty, které by dokázaly měřit zdravotní stav a informovat v případě problémů lékaře. V plánu jsou i umělou inteligencí řízené systémy na sdílení automobilů, které by ve městech dokázaly radikálně snížit počet aut, jež dnes velkou část dne jen nečinně stojí na parkovištích.

Toto vše má nicméně i své stinné stránky. Nemusí jít jen o snadnou zneužitelnost všudypřítomného sledování totalitními režimy, jak to již nyní vidíme v Číně.⁷ Dataismus je v mnohém problematický i v naší liberální společnosti. Zde bývá například ve firmách využíván k zefektivňování pracovních procesů, což mívá dosti dehumanizující dopady. Dobře to vědí například zaměstnanci nadnárodních obchodů s oděvy typu Zara či H&M, kteří jsou díky čipovým technologiím monitorujícím pohyb zboží po obchodě pod neustálým digitálním dohledem a jsou na základě počítačových algoritmů přesně v SMS zprávách instruováni, kam mají kdy umístit kolik kusů zboží. Ve výsledku se začínají podobat robotům bez špetky vlastní iniciativy, kteří jen plní přesné pokyny a jsou napomínáni při jakékoli odchylce. To se projevuje mimo jiné na výrazném nárůstu psychických a zdravotních problémů zaměstnanců.⁸

I takovéto komerční využití bychom jistě mohli chápat jen jako nezvládnutý exces, jehož je třeba se vyvarovat, aby-

chom mohli těžit ze skutečných výhod dataismu. Je ale otázkou, zda nejde spíše o nevyhnutelný průvodní jev celého systému, který nám ukazuje jakýsi základní rozpor v jeho samotném jádru. Dataismus stojí na neustálém sledování jedinců s cílem měnit jejich chování. Data z tohoto sledování většinou nikdo centrálně neanalyzuje, veškerý monitoring je čistě záležitostí neosobních algoritmů a jeho ideálním cílem je lidem usnadnit život. Jejich výsledkem je však odosobňující redukce lidských bytostí na data a jejich podřízení neosobním algoritmům.

Dataismus je o to záluždnější, že nás k ničemu nenutí. Algoritmy Googlu či Facebooku prostě jen sledují naše chování a nabízejí nám způsoby, jak je nově rozvinout. Data o sobě samých jim poskytujeme dobrovolně. Zčásti proto, že je to pro nás praktické, zčásti ale i z toho důvodu, že jsme na logiku celého systému přistoupili a po odhalování se před zraky druhých sami toužíme. Podle americké politoložky Jodi Dean na matné vědomí toho, že jsme neustále evidováni v různých databázích a redukováni na data, reagujeme právě tím, že se na sociálních sítích snažíme před zraky druhých předvádět svou jedinečnou individualitu: vyjadřujeme své názory, fotíme se na svých cestách a při svých obědech, zveřejňujeme záznamy ze svých krokometrů. Tím vším sebeodhalováním ale jen stvrzujeme svou triviálnost a proměnu v tuctový datový obsah, který ostatní bezmyšlenkovitě přelétnou zrakem při skrolování na svých mobilech.⁹

Právě na tento paradox, který tkví v základu našeho současného sociokulturního řádu, reagují konspirační narativy. Jejich vnitřní logiku zajímavě rozkrývá mem, který na jaře 2021 koloval na sociálních sítích a posmíval se strachu z údajných čipů obsažených ve vakcínách proti Covidu-19:

Poznámky

- 1 Klasičky tento přístup formuloval Richard Hofstadter, *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964. Přehled dějin bádání o konspiracismu podávají Michael Butter a Peter Knight, „The History of Conspiracy Theory Research: A Review and Commentary“, in Joseph E. Uscinski (ed.), *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, Oxford: Oxford University Press 2019, p. 33–46; pojem „patologizující paradigma“ přebíráme od nich.
- 2 Koncepti „rutinníparanoie“ rozpracovává Peter Knight, *Conspiracy Culture: From Kennedy to the X-Files*, London – New York: Routledge, 2000. K dalším badatelům z tohoto okruhu patří Jodi Dean či Timothy Melley (oba cituji níže).

3 Viz Gary Alan Fine and Bill Ellis, *The Global Grapevine: Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*, Oxford: Oxford University Press, 2010; Patricia Turner, *I Heard It through the Grapevine: Rumor in African American Culture*, Berkeley: University of California Press, 1993.

4 Pojem „mem“ označuje jakýkoli obsah rychle interaktivně šířený po internetu (obrázek, video, slovní spojení apod.).

5 Existují pochopitelně i vlivní společenští aktéři, kteří konspirační narativy vypouštějí záměrně s cílem získat politickou podporu nebo destabilizovat společnost. Jejich moc je nicméně omezená. Uspěť mohou jen s takovými narativy, které nějak zrcadlí společenské naladění. Navíc nemohou předvídat, co se během předávání s jejich narativy stane – klidně se mohou obrátit i proti nim (například když nějaký proruský

narativ podcení obecně spíše protiruské naladění české společnosti). Viz blíže Jonáš Syrovátka, „Jakou zbraní jsou (dez)informační kampaně?“, 28. 10. 2020, <https://blog.aktualne.cz/blogy/jonas-syrovatka.php?itemid=38048> [cit 2022-07-28].

6 Yuval Noah Harari, *Homo deus: Stručné dějiny zítřka*, př. Alexander Tomský a Anna Pilátová, Praha: LEDA, 2017 (angl. orig. 2015), s. 368.

7 Viz Ross Andersen, „Čína všechno vidí“, *Respekt*, 6. 9. 2020, <https://www.respekt.cz> [cit 2022-07-28].

8 Janina Hirth, Markus Rhein, „Výrobní linky podle algoritmů“, *Deník Referendum*, 12. 2. 2022, <https://denikreferendum.cz> [cit 2022-07-28].

9 Jodi Dean, *Publicity's Secret: How Technoculture Capitalizes On Democracy*, Ithaca – London: Cornell University Press, 2002, kap. 4: „Celebrity's Drive“.

Do telefonu dáš otisk prstu a foto obličej. Do běhací apky zadáš výšku, váhu a věk. Aplikace vědí, jak rychle chodíš a běháš, a vědí i kam. Přes mobil kupuješ jízdenky a letenky. Sdílíš každou podobu, kde ses objevil. Fotíš a posíláš každé jídlo, cos snědl. Hodinkám hlásíš každou sklenici vody, kterou vypiješ. Aplikace tě za to hlídají a bodují tvůj spánek. Znají tvůj tep, tlak a náladu. Z platební karty jde zjistit i značku zubní pasty a toaletáku, který používáš. A pak se poděláš strachy z očkování, protože čip od Billa Gatese fakt nechceš.

Autor memu byl zjevně přesvědčen, že odhaluje iracionálnost strachu z čipů ve vakcínách. Ve skutečnosti však spíše předvádí širší sociokulturní kontext toho strachu. Ten je ve své podstatě právě reakcí na všechny ty každodenní sebeodhalující aktivity, které všichni dobrovolně děláme, ale jimiž se zároveň nechtěně zaplétáme do znepokojivého dataistického systému. Zatímco sama o sobě je každá jedna z oněch aktivit nevinná, dohromady vytvářejí cosi děsivého. Představa čipů ve vakcínách tuto děsivost pomáhá symbolicky artikulovat.

Základním tématem dnešních konspiračních narativů je cosi, co Timothy Melley označuje jako „agency panic“: „intenzivní úzkost z údajné ztráty autonomie, přesvědčení, že mé jednání řídí někdo jiný“.¹⁰ Konspirační narativy typicky postulují jakési intimní jádro naší jedinečné subjektivity, které je zdrojem autonomie a sebeúcty každého z nás, ale které se mocní konspiračníci pokoušejí ovládnout. Tato úzkost je vyjadřována nejrůznějšími obrazy, od ztráty soukromého vlastnictví až po obavu z nanočipů v covidových vakcínách, které nás prostřednictvím chytré sítě 5G chtějí napojit na umělou inteligenci, jež má nahradit naši individuální mysl, odstranit nás od našeho „pravého já“ a proměnit nás v dálkově řízené roboty.

Podobné představy můžeme jistě vnímat jen jako paranoidní fantasmagorie. Jsou ale opravdu tak moc odtržené od reality? Harari příznačně tvrdí, že data-

Dokončení poznámek

- 10 Timothy Melley, *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoia in Postwar America*, Ithaca: Cornell University Press, 2000, s. 12.
- 11 Harari, *Homo deus*, s. 394.
- 12 Harari, *Homo deus*, s. 388.
- 13 Peter Knight, „Conspiracy, Complicity, Critique“, *Symploke* 29/1–2 (2021): 197–215, s. 212.

Redukci lidských bytostí na data výmluvně znázorňuje mem z konspirační facebookové stránky Rozšířené vědomí.

ismus dost možná představuje největší kulturní převrat od 18. století (s. 392):

V době Voltaira a Huma humanisté prohlašovali, že Bůh je výplodem lidské představivosti. Dataismus dnes používá tutéž strategii na humanisty: „Ano, Bůh je výplodem lidské představivosti, ale ta je jen produktem biochemických algoritmů.“ Humanismus 18. století nahradil teocentrický vesmír světem antropocentrickým, a tím odsunul Boha na vedlejší kolej. Dost možná, že nyní dataismus nahradí homocentrismus a odsune tak na vedlejší kolej lidstvo.

Dataismus je záhudný v tom, že nepopírá svobodu jedince. Pouze ji začleňuje do komplexnějšího systému datových toků, a tím ji ukazuje jako tak trochu iluzorní. Na sociálních sítích si „svobodně“ děláme, co chceme, ale jejich algoritmy zároveň toto naše chtění dokáží matematicky vyjádřit a ovlivňovat. „Google a Facebook“ podle Harariho „řídí algoritmy, které nejenže vědí, jak se cítíte, ale znají i nepřeborně mnoho dalších věcí, které by nás v životě nenapadly.“¹¹ Jelikož tyto algoritmy naše běžné rozhodování dobře znají, dokáží nám nové možnosti nabízet způsobem, který nás oslovuje, a proto ho vůbec nevnímáme jako něco vnějšího, co by bylo v rozporu s naší svobodou. Tímto způsobem mohou například sociální sítě pozvolna měnit naše myšlení, hodnoty a emoce, aniž bychom si toho vůbec všimli. Svobodně se tím vzdáváme své autonomie ve prospěch „neviditelné ruky toku dat“¹² o jejíž existenci po většinu času ani nevíme.

Podobná vize je jistě v mnohém znepokojivá, a není proto překvapivé, že ji konspirační narativy tematizují. To, co intelektuál Harari popisuje jako neosobní „samoučící“ algoritmy, jejichž průběh nedokáží vzhledem k jejich složitosti předvídat ani jejich původní programátoři, personifikují konspirační narativy do mnohem uchopitelnějšího obrazu „globálních elit“, které celý proces řídí. Tyto elity jsou ale většinou popisovány jako tajuplné a skryté. Některé příběhy nám líčí jejich tajné „podzemní základny“, jiné dokonce za skutečné strůjce konspiračí prohlašují mimozemšťany, kteří se za lidské bankéře či politiky pouze převlékají. To vše jsou obrazy, které se pokoušejí jazykem imaginace postihnout jakousi temnou a odlišující dynamiku na pozadí našeho zdánlivě transparentního a svobodného systému. Jakkoli mohou samy o sobě působit bizarně, ve svém jádru ukazují cosi reálného.

Závěr

Podle Petera Knighta je chybou konspirační narativy odmávnout jako iracionální projev paranoie. Tím se jen připravujeme o hlubší způsob, jak porozumět současnosti i z jiného úhlu, než jaký je nám běžně vlastní. „Problém konspiračních teorií ... není v tom, že jsou plné bludů, ... ale v tom, že oprávněné obavy jsou v nich přetřeny nátlakem bláznovství.“¹³ Konspirační teorie podle Knighta často „v zásadě kladou správné otázky“, ale jejich odpovědi nás svou divokou obrazností jen rozesmívají, a brání nám tak v tom, abychom problémy v nich tematizované brali vážně. Pokud se je naopak naučíme číst jako snové obrazy vyjadřující stíny našeho sociokulturního řádu, bude to možná efektivnější způsob vypořádávání se s nimi než jakýkoli přímý boj proti nim.

Conspiracism as Social Criticism in Images

While conspiracism is frequently seen as purely pathological, it is perhaps more useful to read it as a specific way of criticising the ills of our present-day social order by means of symbolic images. As an example the article analyses conspiracist fear of electronic surveillance, showing it as a way of thematizing the dangers of “dataism”.

Doc. Radek Chlup působí v Ústavu filosofie a religionistiky FF UK. Specializuje se na náboženství a myšlení klasického Řecka a na obecnou reflexi náboženství a jeho role v lidské kultuře. Věnuje se interpretaci mýtů a rituálů, přičemž ho zajímají i mýty a rituály současné (sekulární).